

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 7 Sayı: 29 Volume: 7 Issue: 29

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ERZURUM VİLAYETİ BAYEZİD-DİYADİN-KARAKİLİSE TUTAK VE ELEŞKİRT KASABALARININ 1913YILI SİHHİ VE İÇTİMAİ COĞRAFYASI

*SANITARY AND SOCIAL GEOGRAPHY OF THE TOWNS OF BAYEZİD-DİYADİN -
KARAKİLİSE-TUTAK-ELEŞKİRT IN THE PROVINCE OF ERZURUM IN 1913*

Faruk KAYA *
Yakup KARATAŞ**
İbrahim ÖZGÜL***

Öz

Bayezid Sancağı ve ona bağlı olan Diyadin, Eleşkirt (Toprakkale), Karakilise ve Tutak kasabaları Birinci Dünya Savaşı öncesinde Erzurum Vilayetine bağlı birer idari birimdir. Bu dönem Erzurum Sağlık Müdürü olan Dr. Şerif Bey (Soylu) vilayetin Sıhhi ve İctimai Coğrafya'sını ayrıntılarıyla ele alan bir çalışma yapmıştır. Daha sonra (Ocak 2011) Doç. Dr. Murat Küçükkuşurlu tarafından çevirisi yapılan bu eser Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası adı altında müstakil bir kitap olarak neşredilmiştir. Adı geçen eserde bugünkü (2013) Ağrı ili sınırları içinde yer alan ve yukarıda adı geçen bazı ilçe merkezlerinin sosyoekonomik yapılarından da kısaca bahsedilmiştir. Bu makalede söz konusu eserden de yararlanarak Ağrı vilayetinin yüz yıl önceki sosyoekonomik durumunun ortaya konulması amaçlanmıştır.

Birinci Dünya savaşı öncesinde Bayezid livası ve bağlı olan diğer kasabaların kuruldukları yerlerin coğrafi durumu ve bayındırlık yapıları hakkında kısa bilgiler veren söz konusu rapora göre livada sağlık hizmeti sunan kurum ve personel yok denecek kadar azdı. Nitekim 1913 yılında Bayezid Livası'nda sadece bir doktor görev yapmaktaydı. Sağlık hizmetlerinin yokluğu yanında temiz içme-kullanma su temininin yetersizliği ve lağımaların olmayışı bölgede görülen bulaşıcı hastalıkların yaygınlaşmasına yol açan ana sebepler olarak görülmektedir. Kamu sağlığının korunmasına yönelik hizmetlerin büyük eksikliği yöre insanının adeta bir ortaçağ yaşantısı sergilemesine neden olmuştur. Kasabalarda okuma yazma bilenlerin sayısı oldukça az olup ekonomik faaliyet olarak da genellikle tarım ve hayvancılık en önemli uğraş alanı olmuştur. Kasabaların bir kısmında belediye teşkilatı bulunmamaktadır. Belediye teşkilatı bulunan yerleşmelerde ise kaynak yetersizliğinden dolayı yeterince hizmet sunulmamaktadır. Kısaca Bayezid Livası'nın 1913 yılındaki sosyoekonomik durumunun pek iç açıcı olmadığını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Bayezid Livası, Kasabalar, Sıhhi ve İctimai Coğrafya, 1913 Yılı.

Abstract

Sanjak of Bayezid and her subnets as towns of Diyadin, Eleşkirt (Toprakkale), Karakilise and Tutak had been connected units to the Province of Erzurum before the First World War. In that period Dr Şerif Bey the Health Director of Erzurum had made detailed work which includes sanitary and social geography of the province. Than Assoc. Dr. Murat Küçükkuşurlu has published the translation of this work as a private book under the title of Sanitary and Social Geography of Province of Erzurum in January in 2011. Social and economic structure of some centres of districts and the

* Doç. Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD.

**Yrd. Doç. Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

***Y. Doç. Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD.

towns above those are related to Ağrı today has been shortly handled in the mentioned book. In this study it's aimed to expose the status of a hundreded years ago of Ağrı by utilizing the said work.

According to the work which has given informations about regions and prosperities of Sanjak of Bayezid and the other towns there had been negligibly small establishment and staff on public health. Thus there was only one doctor employed in Sanjak of Bayezid in 1913. Besides the absence of health services inadequacy of clean water and the sewage have been the main causes of infectious diseases those seen in the region. Shortages on services those provide public health cause the people of the region to survive like the people of middle ages. Economic occupations had been generally on agriculture and animal husbandry in the sanjak where the literacy had been less. There hadn't been any municipality organizations in most of the towns. In the towns where the municipality organizations exist health services had been less because of inabilities of financial sources. For conclusion it is possible to express as miserable the social and economic conditions of Sanjak for the year 1913.

Keywords: Sanjak of Bayezid, Towns, Sanitary and Social Geography, Year of 1913.

1.Giriş

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat-Van Bölümü'nde yer alan ve Doğubayazıt-Erzurum-Trabzon transit yolu üzerinde bulunan Ağrı ilinin eski merkezi Bayezid'dir. Van Gölü ve çevresi 1548'de Safeviler'den alındı ve burada Van Eyaleti (Beylerbeyliği) oluşturuldu. Bugünkü Van, Bitlis, Hakkâri, Muş ve Ağrı ili sınırları içinde bulunan topraklar Van Eyaleti'ne bağlı sancaklar şeklinde örgütlendiler. Yirmi beş sancaktan biri de dört zeamet ve yüz yirmi beş tımarlı Bayezid Sancağıydı (Yılmaz,2006;377).

1578-1588 yıllarında Van Vilayeti'ne bağlı bir sancak olarak Osmanlı idari düzenindeki yerini alan Bayezid Sancağı (Kunt,1978;173), 1608, 1631 ve 1653 ve 1669 yıllarına ait tevcihat kayıtlarına göre, Bayezid Kalesi Sancağı ismiyle yine Van Eyaleti'ne bağlıdır (Kılıç, 1997;124-130, Kılıç,2001;193). XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında ise Bayezid Kalesi Sancağı, ocaklık suretinde Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak yönetilmiştir (Kılıç,1997;64, Başar,1997;118). Bayezid Sancağı 1700'lerden imparatorluğun yıkılışına değin Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak idare edilmiştir. 1925 yılına kadar Erzurum Vilayeti'ne bağlı bir sancak iken, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında sancaklar vilâyet haline dönüştürülünce, imparatorluk döneminden kalma diğer sancaklar gibi Bayezid'de aynı adlı bir vilâyetin merkezi haline getirildi (Konukçu,2004;129).

Bayezid sancak merkezi konum olarak iki dağ arasında ve büyük bir kayalık üzerinde kurulmuş olmasından dolayı yatay gelişme imkânı bulamamıştı. Burası zamanla ana yollara göre sapa bir yerde bulunduğu için Bayezid asırlardır bulunduğu yeri terk ederek ova üzerinde eskiden İstasyon denilen Sarıova mevkiine taşınmıştır. Bu taşınmada I. Dünya Savaşı sırasındaki Rus işgalinin de etkisi bulunmaktadır. 1938 yılından itibaren Doğubayazıt bu yeni yerinde ve düzlükte gelişmiş, eski Bayezid ise gittikçe tenhalaşmış ve sönmüş (Tuncel, 1994; 492). Eleşkirt, Diyadin, Karakilise, Tutak kazalarının merkezleri geniş ve gelişmeye uygun araziler üzerinde kurulmuş olup, özellikle Karakilise merkezi adeta Avrupa şehirlerinden birini andırır bir yerleşme alanında kurulmuştur (Küçükkuşurlu, 2011; 108).

Ağrı'nın şimdiki yerleşme durumu, oldukça gerilere giden bir tarihi sürecin sonucunu yansıtır. Ağrı'nın tarihi, bir parçası olduğu Anadolu'nun tarihi kadar eskidir. Coğrafi konumu ve Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların buradan geçmesi, bölgenin tarihini yüzyıllar öncesine götürür. Orta Asya'dan ve İran'dan gelen kalabalık kitlelerin batıya geçmesini kolaylaştıran yollardan en önemlisinin burada bulunması, Ağrı ve çevresinin her devirde tarihi-stratejik bir konuma sahip olmasına neden olmuştur (Kaya,2001;107).

Bayezid Sancağı'nı kontrolleri altında tutan Çıldır oğullarından I. İshak Paşa zamanında (1700-1784 yılları arasında) başlayıp torunu II. İshak Paşa zamanında tamamlanan bir seri imar hareketi Bayezid'i mamur ve bakımlı bir hale koymuş, bugün şehrin bir sembolü haline gelmiş olan İshak Paşa Sarayı da bu dönemde yapılmıştır. Bayezid, Osmanlı Devleti'nin kuvvetli zamanlarında bir sınır şehri olmanın zararlarını hissetmezken imparatorluğun

zayıfladığı dönemlerde bu durumundan zarar görmeye başlamış ve XIX. yüzyıldan itibaren doğudan gelen istilalarda daima ilk hedefi teşkil etmiştir. 1822'de İran, 1828, 1854 ve 1877 tarihlerinde de Ruslar tarafından istila edilen şehir, bittabi harap olmaktan da kurtulamamıştır (Tuncel,1994;493).

Bayezid Sancağı 1845 tarihinden itibaren Tanzimat Fermanı'nın gerektirdiği idari, mali, toplumsal ve askeri ıslahatlara sahne olmuştur (Lütfi Efendi,1328/1913;13). Ancak gerek İran ve Rus istilalarının şehirde meydana getirdiği kargaşalıklar ve halkın başka yerlere göç etmek zorunda kalması, gerekse toplumsal yapının aşiretlerden oluşması gibi nedenlerle kalıcı iyileştirmelerin önü açılmamıştır. Bu gerçeğin bilincinde olan Osmanlı idaresi de aşiretleri önce idari birimler şekline sokarak bunlara yönetsel sorumluluklar dağıtmış, sonra da bunların askeri potansiyellerini de göz önüne alarak aşiretleri hafif süvari alayları şeklinde askeriyeye dâhil etmiştir (Karataş-Kul, 2012/350).

Sultan II. Abdülhamid döneminde Şevki Paşa'nın mutasarrıflığı zamanına denk gelen 1310/1894 yılı Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre Bayezid Merkez kazası ile buraya bağlı 113 köyde 3.167 hanede 9.991 erkek ve 8.419 kadın olmak üzere toplam 18.410 kişi yaşamaktadır. Kasaba merkezinde harabe halinde bir kale, eski usul süslü bir hükümet konağı (Askeri Kışla-İshak Paşa Sarayı), 5 cami ve mescit, 1 Rüşdiye, 4 İptidai mektep, 3 medrese, iki tekve ve türbe, 4 kilise, 1 hamam, 20 han, 1.700 dükkân, 27 değirmen, 7 kireç ve kiremit-hane, 2 debbağ-hane, 1 köprü, 13 çeşme, 2 bahçe, 2.550 arsa mevcuttur (SVE, 1310/1894; 248-249).

II. Meşrutiyet'in 24 Temmuz 1908'de ilan edilmesinden sonra yeni idari sistemin kadrolarda bir takım değişikliklere gittiğini gözlemek mümkündür (Dayı,2004;144). Meşrutiyet'in ilanından sonra ülke yönetiminde daha etkili hale gelen İttihad ve Terakki Partisi, doğu vilayetlerinde görev alacak vali, mutasarrıf ve kaymakam gibi idarecilerin yeterlilikleri, kabiliyet ve kapasiteleri hususunda özellikle hassas davranmıştır. Zira Ermeni isteklerinin ardı arkası kesilmeyince bölgede devletin etkinliğini kurmak isteyen ittihatçılar, bir taraftan valilerin yetkilerini artırırken diğer taraftan da kendilerine yakın, tecrübeli, bilgili ve milli meselelere daha duyarlı yöneticileri iş başına getirmeye başlamışlardır (Aydoğan,2005;59).

Bu anlamda idareci değişikliğinin yaşandığı Bayezid Sancağı'na 13 Eylül 1908 tarihinde Yafa eski kaymakamı Mehmed Rıza Bey tayin edilmiş (BOA-BEO;3396/254690) ve göreve başlama tarihinden itibaren kendisine 6.750 kuruş maaş tahsis edildiği de ayrıca ifade edilmiştir (BOA-DH- MKT; 2617/92.).

Mutasarrıflık görevindeki bazı ihmalleri nedeniyle Mehmed Rıza Bey 13 Mayıs 1909 tarihli irade ile Hınıs'a, Hınıs Mutasarrıfı Ulvi Bey de Bayezid Mutasarrıflığına tayin edilmiştir (BOA-BEO; 3548/266044). Ulvi Bey'in Bayezid Sancağı'ndaki görevinin 1913 yılı sonlarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır (BOA-BEO; 4230/317222). Erzurum Vilayeti'nin Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası'nın incelendiği dönemde Bayezid'de idareci olarak Ulvi Bey'in bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bayezid'e 1913 yılının sonlarına doğru Necid Mutasarrıfı Nedim Efendi tayin edilmiş (BOA- BEO; 4230/317222), Ali Ulvi Bey ise daha sonra 23 Nisan 1914 tarihinde Kerbela Mutasarrıflığı'na atanmıştır (BOA;1507/1332). Yaklaşık 13 ay Mutasarrıflıkta kalan Nedim Bey ise 1914 yılı Aralık ayında Bayezid'deki görevinden azledilmiştir (BOA-BEO;4324/324286). Bu idareci değişikliklerinin ve idarecilerin görevde uzun süre kalmamasının bölge kalkınmasında engelleyici bir durum oluşturduğu açıktır. Şöyle ki, bir mutasarrıfın başlattığı ıslah hareketlerinin çoğu durumda halefi tarafından devam ettirilmemesi ve yeni gelenin de daha sancak şartlarına uyum sağlamadan başka bir yere nakledilmesi gibi durumlar girişilen düzenlemelerin kısa vadeli olmasını netice vermiştir denilebilir.

Bayezid Sancağın idari birimleri ile ilgili teferruatlar 1327/1911-12 yılına ait Osmanlı salnamesinde verilmiştir. Buna göre Bayezid'in merkezine bağlı 110 köy ile Merkez ve Çukur Nahiyeleri, Diyadin'e bağlı 78 köy ile Diyadin Merkez ve Taşlıçay Nahiyeleri, Karakilise'ye bağlı 155 köy ile Karakilise Merkez, Hamur ve Mirgezer Nahiyeleri, Eleşkirt'e bağlı 111 köy ile

Eleşkirt Merkez ve Halyaz Nahiyeleri, Tutak (Ayntab)'a bağlı 96 Köy ile Ayntab Merkez, Sebki ve Patnos Nahiyeleri bulunmaktaydı. Aynı yılın kayıtlarına göre Bayezid'in toplam 550 köyü bulunurken Erzurum Merkez Sancağı'na bağlı 1.670 ve Erzincan Sancağı'na bağlı 512 köy bulunmaktadır (*Salname-i Devlet-i Osmaniye*,1327/1911-12;506-508).

Yeryüzü şekilleri açısından Bayezid ve Diyadin Kazalarının hemen büyük bir bölümü dağlık arazilerden oluşmakta olup, pek az bir kısmı tarıma elverişlidir. Karakilise, Eleşkirt ve Tutak kazaları Bayezid ve Diyadin'e göre daha geniş ve verimli ovalara sahip oldukları için bu ovalarda büyük miktarda hububat ekimi yapılmaktadır. Bayezid Livası'ndan geçen Murad Suyu, sözü geçen kazaların tarım arazilerini suladıktan sonra Muş Sancağı'na geçerek çevresindeki arazileri sulamakta ve bu arazilerin verimlerinin artmasını sağlamaktadır (Küçükkuşurlu,2011;75).

Genelde aşiretlerden oluşan Bayezid halkı tarım ve hayvancılık faaliyetleri dışında seccadelik keçe ve Kürt halı-kilimleri dokuyup kasaba dâhilinde ve başka yerlerde pazarlarlar. Bayezid Livası'nda yetiştirilen başlıca tarım ürünleri ise, arpa, buğday, zeyrek, darı, nohut, mercimek, kavun, karpuz, soğan ve diğer sebze türleridir. Bunlardan en çok arpa ve buğday üretilmekte ve ihtiyaç fazlası olan ürünler dışarıya pazarlanmaktadır (SVE, 1310/1894;248-249).

Bayezid Livasının söz konusu dönemdeki idari, coğrafi ve sosyoekonomik durumu ile ilgili olarak farklı kaynaklardan alınan kısa bilgilerle, Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası adlı eserde verilen bilgiler paralellik arz etmektedir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde Bayezid Livası ve bağlı kasabaların 1913 yılı ve öncesindeki durumları hakkında bilgiler verilecektir.

2. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Bu çalışmanın esas amacını Doktor Şerif Bey (Soylu) tarafından 1913 yılında yazılan (Doç. Dr. Murat Küçükkuşurlu tarafından çevirisi yapılan) ve varlığından kimsenin pek fazla haberdar olmadığı değerli bir eserin Bayezid (Ağrı) Livası ve bağlı kasabalar ile ilgili olan bölümünü coğrafya ve tarih bilimlerinin temel düşünce ilkelerine bağlı kalınarak ve aslını bozmadan anlaşılabilir bir dille günümüz Türkçesine çevirip, vilayetin yaklaşık 100 yıl önceki sıhhi ve içtimai coğrafyası hakkındaki bazı bilgileri gün yüzüne çıkarmak ve başta bilim insanları olmak üzere yöre insanının istifadesine sunmak oluşturmaktadır.

3. Bayezid Kasabası

Bayezid Kasabası yüksek bir mevkide ve taşlık bir dere içerisinde kurulmuş olup, konutlar derenin iki tarafındaki tepelerde ve kayaların üzerinde yer almaktadır. Konutların az bir kısmı birbirine bitişik ve yakın nizamda inşa edilmesine rağmen, çoğunlukla birbirinden uzakta yapıldıkları görülmektedir. Kasaba doğudan Kızıldağ ve Balaban tepeleri, batıdan Zengizor Köyü, kuzeyde Kayaperden adıyla meşhur olan dağ silsilesi, güneyden birtakım mera ve tepelerle (muhtelif isimlerle adlandırılan söz konusu tepelerin tamamı Karadere ismiyle bilinmektedir) çevrilidir. Vilayetin en yüksek dağları Bayezid Sancağı'nın merkez kazasında bulunmaktadır. Bunların en meşhuru ve tarihi olanı 5137 m. yüksekliğindeki Eğridağ'la (Ağrı Dağı), Ararat silsilesi içinde yer alan ve 4500 m. yüksekliğine ulaşan Aladağ silsilesidir.

Bayezid kazası (başlangıç meridyeni İstanbul kabul edilerek) 15°12' doğu boylamı ve 39° 32' kuzey enlemlerinde bulunmaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği ise 1600 m.dir.

Kasabanın toplam nüfusu 3246 kişi olup, bu nüfusun 1504'ünü kadın ve 1742'sini de erkek nüfus oluşturmaktadır. Kasabada yaşayan toplam nüfusun 1892'sini Müslümanlar, 1352'sini de Ermeni'ler meydana getirmektedir. Bayezid kaza merkezinde bayındırlık yapıları olarak 552 hane ile birlikte, devlete ait eski eserlerden olan ve hali hazırda askeri depo olarak kullanılan eski kale ile askeri kışla olarak kabul edilen yeni kale, çarşı yakınındaki ortaokul ve ilkokul mektepleri, beş cami-i şerif ile iki medrese, iki tekke, türbe, dört kilise, bir hamam, yirmi bir han, yüz doksan dört dükkân ve mağaza, beş kahvehane, yedi meyhane, otuz

değirmen, yedi kireç ve kiremithane, üç debbağ-hane, bir hükümet konağı ve bir hapishane bulunmaktadır (Harita 1).

Harita 1: Bayazid Kasabası Krokisi (Doç. Dr. Murat Küçükuşurlu 2011'den orijinal olarak alınmış, sadece harita üzerindeki Osmanlıca yazılar Türkçeye çevrilmiştir)

Kasabada kazurat ve kirli suları drene edecek kuyu ve lağım bulunmamaktadır. Bu nedenle tuvalet ihtiyacı genelde evlerin çevresindeki kuytu yerlerde giderilmekte ve üzeri kül veya toprakla örtülerek gizlenmeye çalışılmaktadır.

Kasabada içmece olarak kullanılan suların dört ayrı kaynağı vardır. Birinci kaynak kasabanın kuzeydoğusunda bulunan eski kale mahallesinin suyu olup, kaynağın fazla suyu kuzeyde akan dereye akmaktadır. İkinci kaynak hapishane ve askeri kışlaya giden su olup, kasabanın doğusunda bulunan kayalıklardan çıkmakta ve çıktığı yer yerleşim yerlerinden uzakta olduğu için saf ve temizdir. Üçüncü kaynak Abdebekur mahallesinde, yine aynı isimle bilinen çeşme olup, kaynağı beş dakika mesafede bulunan Ermeni kilisesinin altında ve mahalle arasında olup suyu temiz ve durudur. Dördüncü kaynak Mahmut çavuş kahvesi adıyla bilinen ve çarşı başında Akbulak ismiyle bilinen pınar olup, bu suyun kaynağı çeşmenin hemen yakınındaki kayalıktan çıktıktan sonra ikiye ayrılmakta ve bir kolu Lazlar kahvesinin kuzeyindeki mahallede içme suyu olarak kullanılmaktadır.

Bu kaynakların dışında hükümet konağı yakınında ve kasabanın batısında bir kaynak daha mevcuttur. Ancak bu kaynağın çıktığı yerin çok alçakta bulunması ve geçtiği yolların çevresinde de konutlara tesadüf edilmesi nedeniyle sağlıklı ve temiz olmayacağı muhakkaktır. Bayezid kasaba merkezinde toplam on üç çeşme mevcut olup, bunlardan bazılarının suyu doğal akış yolları ile birbiriyle birleşip kasabanın doğusundaki bahçe ve bostanları sular ve daha sonra Murdar Çay denilen dereye geçerek Zengizor Köyü tarla ve çayırlarına kadar akmakta ve oralarda bulunan çayırlar arasında kaybolmaktadır.

Kasabada bir devlet doktoru bulunmaktadır. Ancak resmi ve gayri resmi bir eczane bulunmadığından dolayı doktordan yeterince istifade edilememektedir.

Bayezid liva belediyesinin geliri 12.000 kuruş olup, bu kadar az bir bütçeyle koca bir sancağın ihtiyaç duyulan onca sağlık hizmetlerinin karşılanmasının mümkün olmayacağı açıktır.

4. Diyadin Kasabası

Diyadin, güneyden kuzeydoğuya doğru akmakta olan Murat Nehri'nin yaklaşık olarak 25 m. yüksekliğinde 40°'lik bir eğimde bulunan sert bir kayalık üzerinde yükselerek oldukça düz bir arazide kurulmuş köy görünümüne küçük bir kasaba yerleşmesidir. Kasaba deniz seviyesinden 1920 m. yüksekliğindedir. Diyadin kasabası (başlangıç meridyeni İstanbul kabul edilerek) 11°43' doğu boylamı ve 39° 33' kuzey enlemleri arasında yer almaktadır.

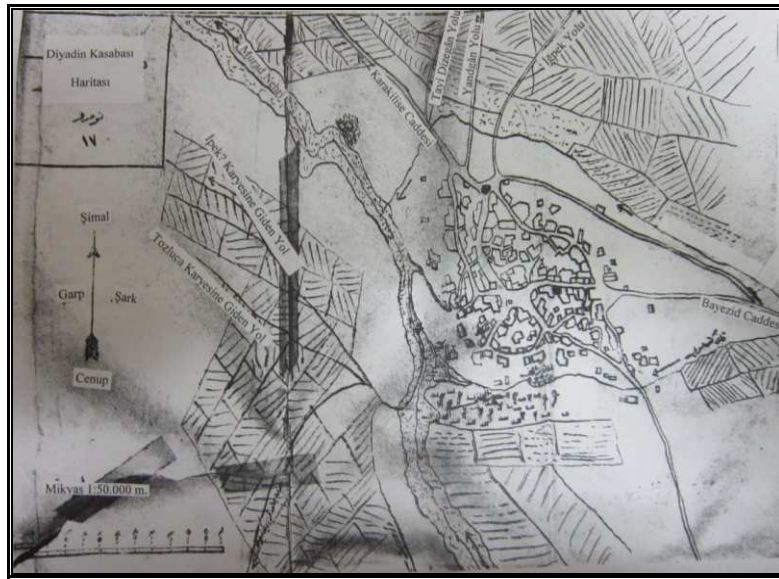
Diyadin'in ilk kuruluş yerinin seçiminde savunma ve su (Murat Nehri'nin varlığı) öncelik kazanmıştır. Nitekim Diyadin'in ilk kuruluş yerinin şu anki yerleşim merkezinin güneybatısında yer alan Diyadin Kalesi olduğu tahmin edilmektedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Diyadin kalesi ile ilgili şunları yazmıştır. Diyadin kalesinin 1 cami, 600 toprak örtülü evi, 1 hanı, 1 hamamı ve 40-50 dükkanı vardır. Diyadin kalesi yapılış tarzı, kullanılan malzeme ve işçilik yönünden Urartu yapılarına benzemektedir. Zaman içinde tahrip edilmiş olan kale Arsaklı, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Osmanlı dönemlerinde onarılmış ve yönetim merkezi olarak kullanılmıştır (Kaya,2007;111).

Osmanlı-Rus savaşları sırasında zarar gören kale özellikle Ermeni çeteleri tarafından tahrip edilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ise korunmaya alınmadığı için yöre halkı surları ve binaların duvarlarını söküp, buradan elde ettikleri malzemeyi konut yapımında kullanmıştır.

Kasabada 990'ı kadın ve 1069'uda erkek olmak üzere toplam 2059 kişi yaşamaktadır. Bu nüfusun tamamı Müslümanlardan oluşmaktadır.

Diyadin Kasabası bayındırlık yapıları olarak 373 hane ile birlikte kasabanın batısında Murat Vadisi'ni teşkil eden sert bir kayalık üzerinde inşa edilen ve zaman içerisinde yalnız burçlarına ait bir takım taşlardan ibaret kalan enkaz yığını üzerindeki minaresiz bir cami-i şerif, erkekler için bir ortaokul, kızlar için bir ilkokul, basit birer yapıdan oluşan hükümet konağı ile telgrafhane, reji dairesi, duyun-ı umumiye dairesi (Genel Borçlar İdaresi), aşiret alay daireleri, elli dükkân ve mağaza, beş kahvehane ile dört han bulunmaktadır. Kasaba merkezinde muntazam bir cadde yoktur (Harita 2).

Diyadin kasabasında toplam üç çeşme bulunmakta olup, bu çeşmelerin ikisi kasabının içinde, biri de dışında yer almaktadır. Kasaba içindeki çeşmelerin suları muntazam bir kanal içinde akmadıklarından dolayı, sokaklarda dağılarak birçok yerde birikip bataklıklar oluşturmakta, bu da suyun kasabanın bir başından diğer başına akışını güçleştirmekte ve su kalitesinin de sürekli olarak bozulmasına neden olmaktadır.

Harita 2:Diyadin Kasabası Krokisi (Doç. Dr. Murat Küçükugurlu 2011'den orijinal olarak alınmış, sadece harita üzerindeki Osmanlıca yazılar Türkçeye çevrilmiştir)

Kasaba merkezinde tuvalet olmadığı için insanlar tuvalet ihtiyaçlarını evlerin çevresindeki kuytu yerlerde veya ahırlarda giderir ve ortaya çıkan necasetin üzeri de külle örtülerek konutların etrafında olduğu gibi bırakılır. Kasaba genelinde lağım veya kuyu üzerinde kurulmuş hususi veya umumi hiç bir tuvalet bulunmamaktadır.

Murat Nehri kasabanın batısında, güneyden kuzeydoğuya doğru akışına devam eder. Nehrin her iki yakası aktığı yerin zemininden itibaren yaklaşık olarak 25 metre yüksekliğinde ve 45° ila 90° lik bir eğimdedir. Sert ve kayalıklardan oluşan bir vadinin içinden akan Murat Nehri'nin iki geçidi vardır. Bu geçitlerden birisi kalenin önünden Murat Vadisi'ne inerek nehrin akış istikametini biraz takip ettikten sonra Top ve Tokluca köylerine doğru uzanan geçittir. Diğer geçit ise kaplıcaların oluşturduğu doğal köprüdür. Yörede Murat Nehri üzerinde ki bu doğal köprü ile Üçkilise yakınındaki köprüden başka geçiş sağlayan bir yer yoktur.

Diyadin kasabasında belediye teşkilatı henüz kurulmamıştır. Kasabada sağlık hizmeti veren resmi ve gayri resmi herhangi bir kurum veya personel mevcut değildir.

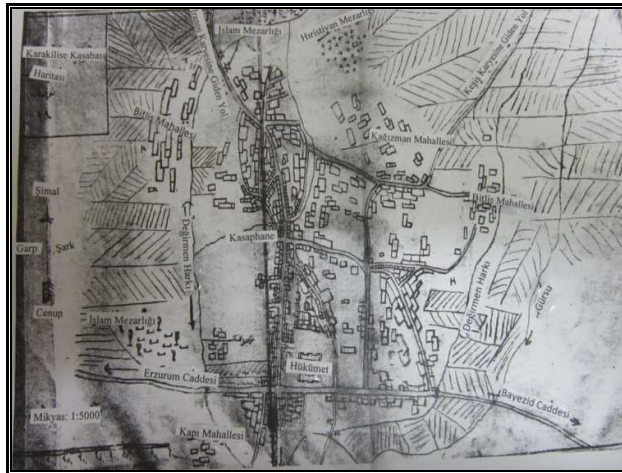
5. Karakilise Kasabası

Karakilise kasabası doğudan güneybatıya doğru akan Murat Nehri'nin yaklaşık olarak 1300 metre kuzeyinde ve nehrin aktığı alanın yaklaşık 15 metre kadar yüksekliğinde, düzlük ve kumsal bir çöküntü arazi üzerinde kurulmuştur. Karakilise kasabası (başlangıç meridyeni İstanbul kabul edilerek) 14° 9' doğu boylamı ve 39° 43' kuzey enlemlerinde bulunmaktadır. Kasabanın deniz seviyesinden yüksekliği 1600 m.dir.

Karakilise kasabası 1311'i kadın ve 1294'ü de erkek olmak üzere toplam 2605 nüfusa sahiptir. Toplam nüfusun 1392'si Müslüman, 1195'i Ermeni ve 18'i de Katoliklerden oluşmaktadır.

Kasabada bayındırlık yapıları olarak 982 hane ile birlikte ana cadde üzerinde yer alan ve bir alay atlı askeri içinde barındırabilecek büyüklükte kârgir bir kışla ile kuzeydoğusunda on odadan oluşan bir hükümet konağı, telgraf dairesi, belediye dairesi, bir câmi-i şerif, bir kilise, bir Hamidiye ibtidâî mektebi, iki sıbyan mektebi, yüz yirmi mağaza, dört kahvehane, bir otel, iki kıraathane, üç fırın, otuz üç değirmen, yirmi beş çeşme ile iki köprü (Harita 3) bulunmaktadır.

Daha çok İran caddesi üzerinde gelişen Karakilise Kasabası Murat, Taşlıçay ve Şeryan sularının arasında konumlanan geniş bir ova üzerinde kurulmuş olup gelişmeye ve imara oldukça müsaittir. Özellikle Hamidiye Alayları (beş-altı alay) ile hudut komutanlıklarının karargâhı ve Bayezid Livası'nın merkezi bir konumunda yer alması kasabayı daha da önemli kılmaktadır .

Harita 3: Karakilise Kasabası Krokisi (Doç. Dr. Murat Küçükugurlu 2011'den orijinal olarak alınmış, sadece harita üzerindeki Osmanlıca yazılar Türkçeye çevrilmiştir)

Kasabada kanalizasyon (lağım) sistemi yoktur. Bir kısım konutlarda eklenti olarak bulunan tuvaletlerin tamamı konutun dışına eşilmiş kuyuların üzerinde yer almaktadır. Çarşının pis ve kirli suları kasabanın ortasından geçen Murat Nehri'nin kollarından birine karışarak tarla ve bostanlara akar.

İçilen suları *bulak* tabir edilen kaynak sularıdır. Bu kaynaklardan dört adedi kasabanın güneyinde, ikisi doğusunda ve üç tanesi de kuzeybatısında bulunmaktadır. Çukurçeşme olarak adlandırılan pınar suyu kasabanın batısındaki mahallededir. Kasabada kullanılan sular genellikle kuyu suyu olup, çoğunlukla kireçli ve tuzlu bir yapıdadır.

Kasabada dört adet kabristan bulunmakta olup bunlardan ikisi Müslümanlara, ikisi de Hıristiyanlara aittir. Müslüman kabristanlarının biri ana cadde üzerinde ve yerleşim alanın dışında diğeri de kasabanın kuzeyinde ve yine yerleşim alanının dışında yer almaktadır. Hıristiyanlara ait iki mezarlıkta kasabanın kuzeyinde ve yerleşim alanın dışında bulunmaktadır.

Belediyenin kırk-elli bin kuruş geliri vardır. Belediyenin sınırlı olan bütçesinden memleket tabibi için bin 200 kuruş maaş tahsis edilmesine rağmen halen bir doktor tayin edilmemiştir. Devlet doktoru olmayan kasabada belediye tarafından bir eczane işletilmektedir. Alay merkezi olması nedeniyle kasabada bir askeri doktor, bir cerrah ve bir eczacı bulundurulmaktadır.

Karakilise Kasabası 40 yıldan beri (1913'ten önce) yirmi haneli bir köy yerleşmesi durumunda iken, şimdi Bayezid Livası'nın en önemli bir kaza merkezi durumuna gelmiştir.

Nitekim Ağrı 1800'lerde Şarbulak adıyla anılan 15 hanelik bir köydü ve Hamur bucağına bağlıydı. Şarbulak köyü 1843'de bucak oldu. Önce Diyadin'e daha sonrada Tutak'a bağlanan Şarbulak bucağı 1869'da kaza haline getirildi (Yurt Ansiklopedisi,;354). Osmanlı-Rus savaşlarında Ruslar tarafından bölgeye yerleştirilen Ermeniler birçok yerde kilise ve manastır yapmışlardı. Ağrı'da daha önce Bahçelievler Polis Karakolunun bulunduğu yerde yapılan kilise, siyah taşlardan örülü bir yapı olduğundan dolayı toprağın rengine ve bu kiliseye izafeten ilçeye Karakilise adı verilmişti. Ancak başka illerde de Karakilise adında yerleşim birimleri vardı ve bunlar genellikle birbirlerine karıştırıldığı için, Kars Karakilisesi, Pasinler Karakilise'si ve Eleşkirt Karakilise'si olarak adlandırılıyordu (Alpaslan;1998;14).

Kars, Pasinler ve Eleşkirt *Karakilisesi* adları, halk ve askerlerce karıştırıldığından; Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa Eleşkirt Karakilise'si adının, Köseadağ'ın doğu tarafında yer alması ve kilise ile herhangi bir ilgisinin bulunmaması nedeniyle değiştirilmesini istemişti. Nitekim Nisan 1918'de Ermeniler Ağrı'yı terk etmiş, küçük kiliseler kullanılmaz olmuştu. Harita şubesine Karakilise isminin Karaköse olarak tashih edilmesi ve isim değişikliği için de Harbiye Nezareti'ne (Savunma Bakanlığı) bilgi verilmesine karar verildi. Bu istek üzerine Kasım 1919' da Karakilise adı, *Karaköse* olarak değiştirildi (Alpaslan,1998;14).

6.Tutak Kasabası

Tutak 1868' de Bayezid Sancağına bağlı bir kaza merkeziydi. Tarihî kayıtlarda ve Osmanlı salnamelerinde Antab (Entab, Ayıntab) olarak da geçen Tutak, XIX yüzyılda birkaç kez Rus işgaline uğradı. Birinci Dünya savaşında yeniden Rusların eline geçti. Rusların 1917'de geri çekilmesini müteakiben Ermeni işgaline uğrayan Tutak 14 Nisan 1918' de işgalden kurtarıldı.

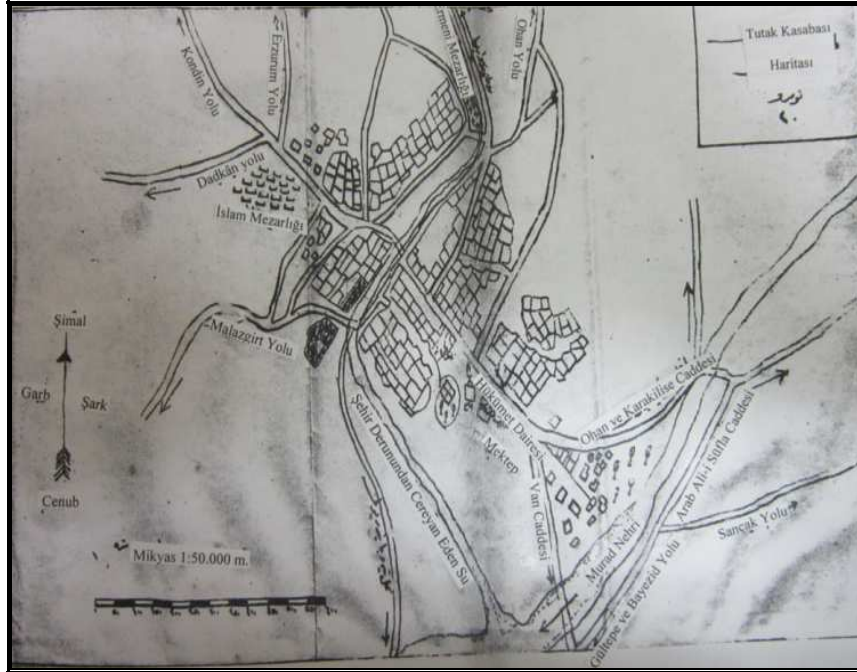
Tutak kasaba merkezi birtakım tepeler arasında yer almakta olup killi ve kumlu bir arazi yapısına sahiptir. Kasabanın güneyinde meşhur Murat Nehri akmasına rağmen kasaba halkı bu nehirden hiçbir şekilde istifade edememektedir. Tutak kasabası deniz seviyesinden 1700 m yükseklikte yer almaktadır. Kasaba (başlangıç meridyeni İstanbul kabul edilerek) 13°55' doğu boylamı ve 39° 30' kuzey enlemlerinde bulunmaktadır.

Tutak kasabası 452'si kadın ve 447'si de erkek olmak üzere toplam 899 nüfusa sahiptir. Bu nüfusun 879'unu Müslümanlar ve 20'sini de Ermeniler oluşturmaktadır. Kasabanın

bayındırlık yapıları; 151 hane ile muntazam bir hükümet konağı, bir cami-i şerif, aşiret alay dairesi ile redif dairesi, bir ortaokul, kırk dükkân, altı han, sekiz kahve ve bir otelden ibarettir.

Kasabanın çevresinde içilebilir özelliklere sahip birçok kaynak suyu mevcut olmakla birlikte, bu kaynaklar içerisinde en temiz ve içilebilir suya sahip olanları hükümet konağı ile cami-i şerif karşısında ve Van yolu üzerinde bulunan çeşme ile kasabanın kuzeyinde ve mahalle içerisindeki çeşmelerdir. Kasabada lağım lar mevcut olmadığı gibi ekseri hanelerde bile tuvalet yoktur. Kabristanları kasabanın batı, kuzey ve dışındadır (Harita 4). Her ne kadar belediye teşkilatı oluşturulmuş olsa da, yıllık geliri 10.000 kuruş kadardır. Resmi ve gayri resmi herhangi bir eczane ve sağlık hizmeti sunan kurum olmadığı gibi, hiçbir sağlık personeli de bulunmamaktadır.

Harita 4: Tutak Kasabası Krokisi (Doç. Dr. Murat Küçükoglu 2011'den orijinal olarak alınmış, sadece harita üzerindeki Osmanlıca yazılar Türkçeye çevrilmiştir)

7. Eleşkirt Kazası Merkezi Toprakkale Kasabası

Eleşkirt kazasının tarihteki adı *Zedikan*'dır. Eleşkirt ise Ağrı'nın batısında kalan bölgenin ve buradaki ovanın adıdır. Bu bölgenin adı, sonradan ilçeye verilmiştir. Ancak, Eleşkirt ovasındaki yerleşmelerin kaza merkezi 1687 senesinden beri Toprakkale köyünde iken, 1925 yılında bugünkü yerine nakledilmiştir. Toprakkale köyünde hangi döneme ait olduğu kesin olarak bilinmeyen bir kale harabesi ve Mirza Bin Abdi Paşa tarafından yapıldığı sanılan kârgir bir cami vardır. Kaza, eskiden Beyazıt sancağına bağlı iken, sancakların kaldırılması ve Ağrı ilinin teşekkülü üzerine buraya bağlanmıştır (Komisyon, 1946;100).

Toprakkale köyünde yer alan bu tarihi kalenin inşasına, Urartu krallarından III. Assaş tarafından başlanmış olup, II. ve III. Rusa zamanında tamamlanmıştır. Kalenin içerisinde topraktan ve kerpiçten yapılmış bir de mabet vardır. Söz konusu kale 1879 tarihinde Glaytonya ve Royaide adlı iki Fransız arkeolog tarafından tetkik edilmiş ve iki ay kadar da kazı yapılmıştır. Elde edilen eserlerin Fransa'ya götürüldüğü iddia edilmektedir. Günümüzde ise kale tamamen harap bir durum arz etmektedir (Semercioğlu,1964;4).

Toprakkale'nin arazi yapısı genellikle kireçtaşından oluşmakta olup, güneydoğu kesimi Eleşkirt Ovası'na bakan muhteşem bir manzaraya sahip bir takım tepelikler üzerinde kurulmuştur. Toprakkale Kasabası deniz seviyesinden 1890 m. yüksekliktedir. Kasaba

(başlangıç meridyeni İstanbul kabul edilerek) 13° 52' doğu boylamı ve 39° 51' kuzey enlemlerinde bulunmaktadır.

Toprakkale'nin toplam nüfusu 3773 olup, bu nüfusun 1700' ünü kadın, 2073'ünü de erkek nüfus oluşturmaktadır. Kasabada bulunan toplam nüfusun 2754'ü Müslümanlardan ve 1019'u da Ermenilerden meydana gelmektedir.

Kasabada bayındırlık yapıları olarak; 742 hane, bir hükümet konağı, büyük bir askeri kışla, aşiret alaylarına ait daireler, bir cami-i şerif ile bir ortaokulu bulunmaktadır.

Tüm kasaba halkının içecek suyunu temin eden sadece bir çeşmesi bulunmakta olup bu da ihtiyaca cevap verememektedir. Bu nedenle kasabanın batısında bir saat mesafede *Mühkemür Şahgöli* olarak bilinen yerden çıkan ve sağlık açısından uygun şartlara sahip olduğu belirlenen bir kaynak suyunun kasabaya akıtılması için çalışmalar yapılmaktadır. Söz konusu kaynak suyunun kasabaya getirilmesi için kasaba eşraflarından Cemal Efendi tarafından gerekli olan paranın karşılanmasıyla (1000 liradan fazla), Toprakkale'nin muhtelif yerlerinde çeşmelerin yapımına başlanmıştır.

Kasabanın kabristanları yerleşme alanının dışındadır. Kanalizasyon (lağım) sistemi bulunmamaktadır. Belediyenin yıllık geliri yedi-sekiz bin civarındadır.

Tabur merkezi olduğu için askerlerin tedavileri için bir askeri doktor bulunmaktadır. Kasabada sivil halka sağlık hizmeti sunan doktor veya herhangi bir sağlık personeli bulunmamaktadır.

Sonuç

Bayezid'in tarihi, bir parçası olduğu Anadolu'nun tarihi kadar eskidir. Orta Asya'dan ve İran'dan gelen kalabalık kitlelerin batıya geçmesini kolaylaştıran yollardan en önemlisinin burada bulunması, Bayezid ve çevresinin her devirde tarihi-stratejik bir konuma sahip olmasına neden olmuştur.

Bir şehrin tarihi ele alındığında geçirdiği tarihi süreç oldukça önem arz eden bir husus olarak belirlemektedir. Özellikle XVIII. yüzyılda girilen imar hareketleri Bayezid'i mamur ve bakımlı bir hale koymuş, bugün şehrin bir sembolü haline gelmiş olan İshak Paşa Sarayı da bu dönemde yapılmıştır. Bayezid, Osmanlı Devleti'nin kuvvetli zamanlarında bir sınır şehri olmanın zararlarını hissetmezken imparatorluğun zayıfladığı dönemlerde bu durumundan zarar görmeye başlamış ve XIX. yüzyıldan itibaren doğudan ve kuzeyden gelen istilalarda daima ilk hedefi teşkil etmiş ve doğal olarak harap olmaktan kurtulamamıştır.

Görüldüğü üzere XIX. yüzyıl boyunca sürekli istilalar ve göçler yaşamış olan Bayezid ve çevresinde şehirleşme anlamında ortaya çıkan eksiklikler böyle bir tarihi sürecin neticesidir. Bu tarihsel arka planın yanı sıra ahalsinin neredeyse tamamının göçebe aşiretlerden oluşması da sosyal ve ekonomik dengelerin kurulmasında ve bilhassa bayındırlık ve iskân alanlarında engelleyici bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Öte yandan I. Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında yapılan idareci değişikliklerinin de bölge kalkınmasındaki kısıtlayıcı rolünü vurgulamak gerekir. Kısa sürede çok farklı kişiliklerin sancak idaresine getirilmesi girilen düzenlemelerin günübirlik kalmasını netice vermiş ve kalıcı ve uzun soluklu reformların önü kesilmiştir.

Genelde aşiretlerden oluşan Bayezid halkı tarım ve hayvancılık faaliyetleri dışında seccadelik keçe, halı ve kilimleri dokuyup kasaba dâhilinde ve başka yerlerde pazarlarlar. Bayezid Livası'nda yetiştirilen başlıca tarım ürünleri ise, arpa, buğday, zeyrek, darı, nohut, mercimek, kavun, karpuz, soğan ve diğer sebze türleridir.

Yeryüzü şekilleri açısından incelendiğinde Bayezid ve Diyadin kazalarının hemen büyük bir bölümünün dağlık arazilerden oluşmakta, pek az bir kısmının tarıma elverişli olduğu görülür. Karakilise, Eleşkirt ve Tutak kazaları Bayezid ve Diyadin'e göre daha geniş ve verimli ovalara sahip oldukları için bu ovalarda büyük miktarda hububat ekimi yapılmaktadır.

Yaklaşık yüz yıl öncesinde sosyoekonomik yapısı bakımından ülkemizin en geri ve gelişmemiş yörelerinden biri olduğu anlaşılan Bayezid (Ağrı) vilayeti, geçen yüz yıllık süre içerisinde sosyal ve ekonomik açıdan önemli gelişmeler sağlamasına rağmen sağlık ve eğitim başta olmak üzere sosyoekonomik gelişmişlik ve yaşanabilirlik açısından maalesef hala ülkemizin en az gelişmemiş yörelerinden biri olma talihsizliğini sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

- ALPASLAN, İ. (1998). *Cumhuriyetin 75. Yılında Ağrı*, Ankara: Ağrı Valiliği Yayınları.
- ALPASLAN, İ. (2008). *Ağrı Bölgesinde Ermenilerin Yaptığı Katliamlar*, Ağrı.
- AYDOĞAN, E. (2005). *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası*, İstanbul: Ötügen Yayınları.
- BAŞAR, F. (1997). *Osmanlı Eyalet Tevcihâtı (1717-1730)*, Ankara.
- BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, *Babiâli Evrak Odası (BOA. BEO)* 3396/254690.
- BOA. *Dâhiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT)* 2617/92.
- BOA. *Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUI)* 127/39.
- DAYI, E. (2004). "Geçmişten Günümüze Doğubayazıt Bölgesinde Siyasi Gelişmeler", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, ss. 135-145.
- KARATAŞ, Y.; KUL, E. (2012). "XIX. Yüzyıl Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler ve İskân Politikası" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı, 48, Erzurum.
- KAYA, F., (1996). "Doğubayazıt İlçe Merkezi'nin Coğrafi Etüdü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Erzurum.
- KAYA, F. (2001). "Ağrı Ovası ve Çevresini Coğrafi Etüdü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Erzurum.
- KAYA, F. (2008). "Diyadin'in Kuruluşu Gelişmesi ve Fonksiyonel Özellikleri", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı, 20, Konya.
- KILIÇ, O. (2001). "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul, Sayı XXI, ss.189-210
- KILIÇ, O. (1997). *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van.
- KILIÇ, O. (1997). *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimâtı-Eyalet ve Sancak Tevcihâtı*, Elazığ,
- KOMİSYON (1946). *Türkiye Kılavuzu*, Ankara.
- KONUKÇU, E. (2004). "Tarihi Coğrafyada Bayezid", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Oktay Belli, İstanbul.
- KUNT, İ. M. (1978). *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul.
- KÜÇÜKÜĞURLU, M. (2011). *Doktor Şerif Bey, Erzurum Vilayeti Sihhi ve İctimai Coğrafyası*, Serender Yayınları, Trabzon.
- TUNCEL, M. (1994). "Doğubayazıt", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 9, İstanbul, ss. 492-494.
- SALNAME-İ DEVLET-İ OSMANİYE, 1327/1911-12.
- SALNAME-İ VİLAYET-İ ERZURUM, 1310/1894, Erzurum 1310.
- SEMERÇİOĞLU, A. H. (1964). *Anadolu'nun Kapısını Türklüğe Açan Ağrı İli ve Ağrı Tarihi*, Mesuliyet Gazetesi (yerel) Ağrı
- YILMAZ, A. (2006). *Tutak Tarihi, 1071-1921 Siyasi ve Kültür Tarihi*, Cilt;I, Ankara.
- Yurt Ansiklopedisi. Cilt.I.*